

УДК 159.922: 316.64

Панченко Т. С.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СФЕРА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

В статті розглядається макроструктура правової свідомості. Аналізуються теоретично-науковий, буденний рівні правосвідомості, правова ідеологія та правова психологія. Показано, що соціально-психологічні компоненти відображаються на буденному рівні правової свідомості і містяться в рамках правової психології.

Ключові слова: правова свідомість, теоретичний рівень правової свідомості, буденна правосвідомість, правова ідеологія, правова психологія.

Постановка проблеми. Правосвідомість є ланкою, що пов'язує правову поведінку людини з тими правовими приписами, які прийняті в державі. Від стану правової свідомості людини залежить стан правопорядку в суспільстві. Беззаперечним є той факт, що носієм правосвідомості є суб'єкт. У правознавстві йдеться про правосуб'єктність. Цей термін підкреслює активність особи в правових відносинах, свідоме дотримання чи недотримання чинного законодавства.

Правові норми, які начебто й існують об'єктивно, затверджені в правових актах, не можуть реалізуватися поза людською свідомістю. Шляхом сприйняття, усвідомлення, інтерпретації вони засвоюються людиною, і лише на цьому ґрунті виробляється певне ставлення до тих чи інших правових норм, а в кінцевому результаті й відбувається регуляція правової поведінки індивіда.

Правосвідомість являє собою полігалузеве поле дослідження. Її розглядають в рамках філософії, досліджують соціологи, правознавці, психологи та ін.. Щоб віднайти адекватні соціально-психологічні методи дослідження правосвідомості, необхідно проаналізувати структуру останньої. Такий аналіз дасть змогу розглянути ті рівні, компоненти, які найбільше або найменше піддаються психологічному емпіричному дослідженню.

Слід зазначити, що правосвідомість є досить складним феноменом, який має й, відповідно, складну структуру. **Метою даної статті** є аналіз макроструктури правосвідомості, яку найчастіше використовують вчені, досліджуючи сутність феномену.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості, і, як така, вона відображає суспільне буття, суспільні відносини, які регулюються правовими нормами.

Як форма суспільної свідомості правосвідомість має такі ознаки: 1) це вищий рівень відображення соціальної дійсності, соціальних відносин людей, що регулюються законами суспільства; 2) активно впливає на соціальну дійсність; 3) механізмом правосвідомості є мисленнева діяльність людей, друга сигнальна система; 4) суб'єктами правосвідомості виступають особистість, групи людей, суспільство в цілому [1, с. 48].

Філософський аналіз правосвідомості дає можливість виділити її серед інших форм суспільної свідомості за такими критеріями: відображення явищ суспільного життя через призму нормативних понять та категорій; залежність від ефективності регулювання життя суспільства законами; найбільш яскраве вираження вольового компоненту по відношенню до норм; зверненість не лише до чинного позитивного права, але й орієнтованість на майбутнє нормативно ідеального належного [13, с. 7-8].

Суспільна свідомість багаторівнева. Традиційно вона поділяється на буденно-житійну, теоретичну свідомість, суспільну психологію, ідеологію [1; 2; 4; 5; 6; 7; 9, 11; 13; 14]. Поділ на буденну та теоретичну правосвідомість обумовлюється глибиною відображення правової сфери суспільства, тих процесів, явищ тощо, які становлять її зміст.

Теоретичний рівень правосвідомості відповідає науковому рівню. Він характеризується глибоким проникненням в сутність правових явищ, розкриває закономірності правових процесів суспільства. Виражається даний рівень в поняттях, категоріях, системі поглядів, ідеях, теоріях, концепціях. Фактично цей рівень правосвідомості є результатом діяльності ідеологів, дослідників, науковців, які займаються питанням права, правовідносин у суспільстві [6; 8; 14].

Р.Л. Ахмедшин наряду з науковою виділяє й професійну правосвідомість, яка формується в процесі спеціальної підготовки. Носії професійної правосвідомості набувають знань також і в процесі власної професійної діяльності. Такі знання відповідають теоретичному рівню правосвідомості, в них деталізуються знання чинного законодавства. Також суб'єкти професійної правосвідомості володіють вміннями і навичками практичного застосування такого знання [2].

Буденний рівень правової свідомості характеризується неглибоким проникненням у сутність правових явищ, вона не відображає закономірностей процесів правової сфери суспільства. Буденна

правосвідомість формується стихійно під впливом як сімейного виховання, референтних груп, у процесі спілкування індивідів один з одним з приводу створення і реалізації норм права, так і засобів масової інформації, особистого правового досвіду, правової освіти, державної пропаганди, тощо [4]. Цей рівень свідомості науковці означають як непрофесійну свідомість [5], яка характерна для більшості громадян.

Буденна правова свідомість містить знання загальних принципів права, знання про права і свободи, ставлення до правових явищ, права в цілому тощо. Ці знання становлять раціональну сферу буденної правосвідомості й виступають переважно як соціальні уявлення про правову дійсність, своє місце в ній, про можливості власної правової активності та ін.. М.І. Єнікеєв вказує на те, що в буденній правовій свідомості знання права теоретичного рівня заміщуються побутовими уявленнями, індивідуальним досвідом, традиціями, звичаями, груповими нормами, нормами культурної поведінки [9, с. 230]. Як зазначає Д. Безносков, такі уявлення є ітогом індивідуального досвіду людини [6, с. 63].

Раціональна сторона буденної правосвідомості проявляється у формі наївного реалізму, що включає в себе буденні "філософсько-правові" погляди на світ, суспільство, які переплітаються із забобонами та іншими ірраціональними компонентами суспільної свідомості, або, як ще можна визначити таку форму вияву розглядуваного рівня правосвідомості, у формі здорового глузду [7; 17].

В. О. Щегорцов наголошує на тому, що важливе місце на буденному рівні свідомості займає емоційно-психічна сторона, яка містить почуття, настрої, спонуки [14]. Пізнання правових явищ, що відбувається на побутовому рівні, зазвичай, має емоційно-опосередковану спрямованість, а як результат – формуються правові відчуття, емоції, правовий досвід, набуваються правові знання.

Р.Л. Ахмедшин буденну правосвідомість визначає як ставлення до права, оцінку правових норм на рівні побутової логіки, відповідності правових приписів положенням моралі і принципу справедливості [2, с. 119]. Таке визначення показує ще одну особливість буденної правової свідомості – в ній правові погляди переплітаються з моральними уявленнями.

Дослідники правосвідомості приходять до висновку, що саме буденна правосвідомість є об'єктом психологічного дослідження [2; 7; 10].

Слід зауважити, що поділ правосвідомості на теоретичну та буденну є умовним, оскільки в буденній правосвідомості ми можемо проспостерігати сплав не лише побутових правових знань, як результату індивідуального досвіду, а також теоретичних, наукових правових знань. Така картина найефективніше відбивається в ході дослідження соціальних уявлень про право, правові явища суспільної дійсності. Одна з представників французької школи соціальних уявлень С. Московічі Д. Жодле визначила соціальні уявлення як "спонтанне", "наївне знання", що зазвичай і називають здоровим глуздом [10].

Залежно від основи функціонування правової свідомості – інтелектуальної або емоційної – виділяють правову ідеологію та правову психологію.

Правова ідеологія відповідає науково-теоретичному рівню правосвідомості, її інтелектуальному вияву. В рамках юридичної психології правову ідеологію визначають як вищий рівень правосвідомості, що становить собою систематизовану, виражену у правових категоріях, правових і наукових документах та втілену в об'єктивному праві науково обґрунтовану та схвалювану державою концепцію про роль права й способи використання його можливостей в інтересах розбудви правової держави, гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку суспільства як гуманного і правового [1, с. 190].

У правовій ідеології системно відображено теоретично обґрунтовані ідеї, концепції, принципи правового життя суспільства, його груп. Суб'єктами правової ідеології є також і окремі особистості, які не є носіями професійної правової свідомості, у яких, як правило, елементи правової ідеології входять до складу буденної свідомості, як вищий рівень знань про право та правову дійсність. На даному рівні відображення право осмислюється як самостійний елемент суспільства, цілісний суспільний інститут. У правовій ідеології відбиваються сутність права, існуючі закономірності, тобто це результат теоретично-наукового осмислення [13]. Правова ідеологія відображає інтереси великих соціальних груп, інституціоналізованих товариств, серед яких політичні партії, громадські рухи, державні та міждержавні об'єднання тощо.

Розглядаючи буденну правову свідомість, ми визначили однією з її сторін – психолого-емоційну. Саме суспільна психологія надає емоційної окраски стану буденної свідомості.

Правова психологія має емоційну основу відображення правових явищ. Її складовими є почуття, емоції, переживання, настрої, звички, стереотипи стосовно права, правовідносин, правових явищ. Крім того, до складу правової свідомості дослідники відносять і такі компоненти, як правова інтуїція, правова совість, правова фантазія, правовий інсайт [3].

Дослідники зазначають, що саме правова психологія відображає реально існуючі правові ідеали, цінності, авторитетність права. Розглядувана сфера правосвідомості знаходить своє вираження у таких соціально-психологічних феноменах, як громадські погляди та настрої, громадська думка, правові традиції та звичай, реально функціонуючі групові норми та ін. [1].

Ю.В. Шумова, деталізуючи соціально-правовий рівень правосвідомості, вказує на те, що правові почуття дозволяють формувати певну спрямованість індивіда на взаємодію з суб'єктами правових

відносин, а також оцінку свого правового статусу; правові навикі являють собою закріплені в ході життійної практики стереотипи поведінки; правові звички є виробленими потребами вчиняти певним чином; правові уявлення формуються в процесі сприйняття і осмислення правових ситуацій; правові настрої являють собою загальні стани переживання людини відносно соціально-правових подій, а правова установка – це вже готовність індивіда до певної активності в конкретній правовій ситуації [13].

О.Ф. Скакун в рамках правової психології виділяє стійкі до змін, сталі компоненти, серед яких називає правові уявлення, стереотипи і символи, традиції, та динамічні, емоційно забарвлені – почуття, емоції, настрої, пов'язані з правом [12, с. 462].

Р.С. Байніязов, досліджуючи правосвідомості, звертає увагу на роль правової психології, зокрема правових емоцій, відчуттів, правової мотивації, правової "совісті" у формуванні спрямованості людської свідомості щодо права, культивування цінностей права. Вчений вказує, що правові емоції виступають у вигляді задоволеності або невдоволення, обурення, у формі приємного або неприємного відчуття щодо закону, нормативного акту, правової діяльності державних органів, існуючих правопорушень тощо. Позитивні правові відчуття мотивують особистість до правомірних вчинків, правової активності. Такі відчуття лежать в основі внутрішньої юридичної мотивації [3].

Одним із перших проблеми емоцій у праві, взаємозв'язку психіки людини і правових норм підняв Л.І. Петражицький. Вчений-правознавець вважав, що право є явищем психіки, оскільки воно виражається в уявленнях, емоціях учасників правовідносин. Таке право розглядалося ним як інтуїтивне, а не позитивне (санкціоноване державою). Зміст інтуїтивного права індивідуальний для кожної людини і обумовлюється її обставинами життя, характером, вихованням тощо. Інтуїтивне право є імперативно-атрибутивними емоціями індивіда: з одного боку, вони авторитетно накладають обов'язки, а з іншого боку – приписують іншому як право те, чого вимагають від нас [15].

Ми розглянули структуру правової свідомості як форми суспільної свідомості, визначили в ній місце і зміст соціально-психологічної сфери, яка є безпосереднім об'єктом соціально-психологічних досліджень. Слід також зазначити, що, вивчаючи суспільну свідомість на соціально-психологічному рівні, емпірично науковці досліджують індивідуальну свідомість. Тут постає питання про співвіднесення суспільної та індивідуальної правосвідомості. Одні з перших радянських вчених, які досліджували правову свідомість, як форму суспільної свідомості, А.Р. Рагінов та Г.Х. Сфремова вказували на те, що зміст суспільної свідомості виникає й існує у складі індивідуальної свідомості. При цьому, наголошують вчені, суспільна правосвідомість не є простою сумою індивідуальних правосвідомостей. Вона абстрагується від частковостей індивідуальної правової свідомості й відображає лише типове, загальне, суттєве, що характерне для спільноти, яку складають досліджувані індивіди [11].

Висновки. Отже, правосвідомість у соціально-психологічних дослідженнях може вивчатися як одна з форм суспільної свідомості. Правова свідомість має складну структуру, в якій соціально-психологічне відображене на буденному рівні і включає в себе раціонально-емоційні складові.

Більшість громадян є носіями буденної правової свідомості, яка формується стихійно, має раціональну та емоційну сторони. Цей рівень правосвідомості характеризується неглибоким проникненням у сутність правових явищ. Тут знання права теоретичного рівня заміщуються побутовими уявленнями, індивідуальним досвідом, традиціями, звичаями, груповими нормами, нормами культурної поведінки. Раціональну сторону буденної свідомості можливо вивчати шляхом дослідження соціальних уявлень тієї чи іншої соціальної групи про право, правові явища тощо.

Змістовним компонентом буденної правосвідомості є правова психологія, яку на соціально-психологічному рівні можливо вивчати шляхом дослідження громадських поглядів та настроїв, громадської думки, правових традицій та звичаїв, реально функціонуючих групових норм, правових стереотипів, правових установок тощо.

Перспективами подальшого дослідження є деталізація структури індивідуальної правової свідомості з метою відбору адекватних методів її дослідження, подальше дослідження особливостей правової свідомості різних соціальних груп.

Використані джерела

1. Александров Д.О. Юридична психологія: Підручник / За ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва, В.Г. Андросюк / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.
2. Ахмедшин Р.Л. Психологические аспекты феномена "правосознание" / Р.Л. Ахмедшин // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – №344. – С. 118-119.
3. Байніязов Р.С. Правосознание: психологические аспекты / Р.С. Байніязов // Правоведение. – 1998. – №3. – С. 16-21.
4. Бакулов В.Д. Дихотомия правопонимания и правосознания. Сущность и структура правосознания / В.Д. Бакулов, И.В. Пашенко // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2009. – №6. – С. 99-108.
5. Бачинський Г. До питання про структуру правосвідомості: деякі дискусійні інтерпретації / Г. Бачинський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 3-7.

6. Безносков Д.С. Правовое сознание: структура, содержание, виды / Д.С. Безносков // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер.12. – 2008. – Вып. 2. – С. 59-70.
7. Борець Ю.В. Особливості прояву правової свідомості у контексті повсякденного буття / Ю.В. Борець // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XIII, ч.3. – К., 2011. – С. 55-64.
8. Ботанов А.А. Понятие правового сознания в отечественной психологии / А.А. Ботанов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Самара: СамНЦРАН, 2009. – Т.11, №4. – С.89-93.
9. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник для вузов / М.И. Еникеев. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 517 с.
10. Жодле Д. Социальное представление: феномены, концепт и теория / Д. Жодле // Социальная психология / Под ред. С. Московичи. – М., СПб, Питер, 2007. – С. 372-394.
11. Ратинов А.Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1988. – 256 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун: пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
13. Шумова Ю.В. Философский анализ генезиса правосознания: автореферат дис. на соискание наук. степени канд. филос. наук: спец. 19.00.11 "Социальная философия" / Ю. В. Шумова. – Челябинск, 2007. – 23 с.
14. Щегорцов В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцов. – М: Мысль, 1981. – 174 с.
15. Petrazhitskiy L.I. Введение въ изучение права и нравственности: основы эмоциональной психологии. Изд. 3. – С.-Перербургъ, Тип. Ю.Н. Эрлихъ, 1908. – 265 с.

Panchenko T. S.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL SPHERE OF LEGAL CONSCIOUSNESS

In the article the structure of legal consciousness as a form of social consciousness is analyzed. As a form of social consciousness legal consciousness reflects social being and social relations which are regulated by legal norms. The characteristics of legal consciousness that distinguish it from other forms of social consciousness are highlighted.

The multilevel macrostructure of legal consciousness is revealed. Theoretical –scientific and everyday levels of legal consciousness, legal ideology and legal psychology are analyzed. It is shown that the theoretical level of legal consciousness is characterized by deep penetration into the essence of legal phenomena. It meets the scientific and professional level of knowledge.

The features of common legal consciousness are analyzed. The two sides of legal consciousness such as rational and emotional-mental are shown. Rational sphere of everyday legal consciousness is reflected at the empirical level of social and legal ideas. Emotional-mental sphere contains feelings, moods, motives.

According to the peculiarity of law and legal phenomena perception two levels of legal consciousness such as legal ideology and legal psychology are distinguished. Legal ideology corresponds to the level of scientific-theoretical reflection of legal reality. Legal psychology is manifested spontaneously in the emotional and sensual experiences. It is noted that the examined levels of legal consciousness are not discrete. Everyday legal consciousness is inherent to the majority of citizens, it includes the elements of scientific-theoretical reflection of legal reality and legal ideology.

It is shown that socio-psychological components are reflected at the everyday level of legal consciousness and legal psychology. This construct is a factor that arranges the particular legal behavior.

Key words: *legal consciousness, theoretical level of legal consciousness, everyday legal consciousness, legal ideology, legal psychology.*

Стаття надійшла до редакції 21.05.2015